

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 28. rujna 2015.

citation and similar papers at core.ac.uk

brought to

– rekonstrukcija značenja

JELENA DŽANKIĆ

Europski univerzitetski institut, Firenca

Sažetak

Iako se sadržaj identitetske kategorije Crnogorac/Crnogorka znatno promijenio, politike crnogorske vlade koje su doprinijele projektu izgradnje nacije bile su samo djelimično uspješne. Ova studija istražuje podršku javnosti politikama koje su uticale na rekonstrukciju crnogorskog identiteta nakon raspada socijalističke Jugoslavije. Fokus članka je na simboličkoj rekonstrukciji identitetskih parametara u Crnoj Gori nakon raspada vladajuće partije 1997. godine te na stvaranju političkih podjela u ovoj maloj balkanskoj zemlji. Analizom prvobitnih kvantitativnih i kvalitativnih podataka ova studija sagledava pitanje podjele vezane za državnost Crne Gore u kontekstu percepcija identiteta te pokazuje kako se sadržaj identiteta koji je označen kao crnogorski mijenjao u skladu sa time je li osoba podržavala crnogorsku nezavisnost ili joj se protivila.

Cljučne riječi: Crna Gora, identitet, izgradnja nacije, državnost, nacionalizam

Uvod

Rastući broj država nakon raspada multinacionalnih federacija u Evropi i Aziji oživio je izučavanje “izgradnje”, “konstruisanja” ili “zamišljanja” nacionalnih i etničkih identiteta.¹ Slično nacionalizmu, koji je James Mayall identifikovao kao crnu kutiju “u koju se sve ono što se ne može objasniti na neki drugi način... može odložiti bez daljeg razmatranja”, građenje nacije i nacionalni identiteti ne mogu biti obuhvaćeni jednom opštom teorijom (Mayall, 1990: 5). Nešto skoriji pokušaj “dekon-

¹ Ovaj članak je nastao kao rezultat istraživačkog projekta “Symbolic Nation-Building in West Balkan States: Intents and Results”, koji je finansijski podržao Istraživački savjet Norveške (Research Council of Norway – RCN), broj projekta 203356. Prethodna verzija ovog članka objavljena je pod naslovom “Reconstructing the Meaning of Being ‘Montenegrin’”, u časopisu Udruženja za slovenske, istočnoevropske i evroazijske studije *Slavic Review* 73 (2), str. 347-371. Izdavač je dozvolio objavu rada na drugom jeziku.

strukcije” značenja ovih pojmova napravio je Rogers Brubaker, koji je kritikovao klasične pristupe u studijama o nacionalizmu i njihovo korištenje pojma *identiteta* (Brubaker, 2004; Brubaker i Cooper, 2000). Kao alternativu konstruktivizmu, koji je ujedno postao kliše i opšte mjesto u analizi modernih nacija, Brubaker predlaže analitičku paradigmu u kojoj se pojmovi kao *etnicitet* ili *nacija* ne sagledavaju kao vezane grupe, već kao “vrijednosti kolektivnog entuzijazma”: vrijednosti društvene organizacije (Brubaker, 2004: 4). Razumijevanje uticaja pomenutih vrijednosti na stvaranje grupa (koje ni u kom slučaju nijesu nepromjenljive) otkriva procese, okvire i kategorije kroz koje se etnicitet i nacija konstantno iznova oblikuju iznutra.

Iako se oslanja na rad Brubakera, ovaj članak ne napušta pojam *identiteta* i ne zamjenjuje ga *identifikacijom*, kako predlažu Brubaker i Frederick Cooper (2000: 14-17). Njihovo odbacivanje pojma identiteta zasniva se na njegovoj heterogenoj upotrebi, što označava mnoštvo konkretizacija društvenih odnosa u pojedinačne identitete. Kao takvi, *identiteti* označavaju krajnji proces i pomjeraju analizu prema esencijalizmu, dok *identifikacija* obuhvata transformaciju društvenih odnosa. Udaljavajući se od Brubakera i Coopera, moja analiza ne sagledava identitet kao fiksno predstavljanje dinamike između pojedinaca i društva. Tačnije, u skladu s Brubakovim kasnijim radovima, identitet je, poput etniciteta i nacije, privremena reprezentacija kolektiviteta, okvir kroz koji pojedinci sebe pripisuju grupama (Brubaker, 2004: 406). U ovom istraživanju upotreba identiteta se ograničava na etničke i nacionalne okvire. To nam pomaže da otkrijemo kako su politički djelatnici pokušavali da konkretizuju transformaciju društvenih odnosa i kako ljudi sebe pozicioniraju u okviru tih promjenljivih društveno-političkih uslova.

Studija nacionalnih preporoda nakon raspada Jugoslavije pruža plodno empirijsko tlo za primjenu i razumijevanje ovog novog pristupa Brubakerovom modelu. Načini na koje su se etnicitet i nacija oblikovali u post-jugoslovenskom prostoru otkrivaju da oni zaista nijesu “stvari u svijetu”, već “perspektive na svijet” (Brubaker, Loveman i Stamatov, 2004: 32). Shvatanje nacije u Crnoj Gori, zemlji koja ima manje od sedam stotina hiljada stanovnika i jedna je od najnovijih post-jugoslovenskih država, značajno se promijenilo. Politiku i istoriju Crne Gore uopšte je proučavala svega “šaćica” naučnika van regiona Balkana i svega se nekoliko akademskih radova odnosilo na pitanje nacionalnog identiteta.² Ova studija popunjava tu prazninu time što se bavi isključivo politikama koje se imale uticaja na rekonstrukciju identiteta u Crnoj Gori. Ne omalovažavajući značaj istorijske analize, aluzije na istoriju ove zemlje napravljene su samo u slučaju ako su i kada one postale neodvojive od politika. Drugim riječima, analiza ne prati istorijsku logiku niti predstavlja događa-

² Za istraživanja o Crnoj Gori autora van Balkana, vidjeti: Bieber, 2003; Bieber i Winterhagen, 2009; Morrison, 2009; 2009a; Roberts, 2007. O crnogorskom nacionalnom identitetu, vidjeti: Cattaruzza, 2011; Pavlović, 2003.

je i procese po redoslijedu dešavanja. Radije, u skladu sa korišćenom pojmovnom podlogom i metodološkim pristupom, ja istražujem ona pitanja koja su se pokazala kao ključna za rekonstrukciju crnogorskog identiteta.

U ovom kontekstu važno je napomenuti da su između perioda raspada Jugoslavije, u ranim devedesetima, i sredine 2006. godine u Crnoj Gori održana dva referenduma i tri popisa stanovništva. Njihovi rezultati ukazuju na promjenu u tome šta znači biti Crnogorac/Crnogorka.³ Prema popisu iz 1991. godine, 61,9 procenata stanovništva sebe je smatralo Crnogorcima/Crnogorkama, 9,4 procenta Srbima/Srpkinjama, a ostatak različitim manjinama (Savezni zavod za statistiku, 1992). Na crnogorskom referendumu o nezavisnosti održanom marta 1992. godine 95,4 procenta od 66 procenata glasača koji su izašli na referendum glasalo je da Crna Gora ostane u okviru zajedničke države sa ostalim bivšim jugoslovenskim republikama koje žele isto (Centar za demokratsku tranziciju, 1992). Obzirom da su etničke manjine bojkotovale referendum 1992. godine, gore navedeni procenti ukazuju da je u ranim devedesetima većina stanovništva koja je spadala u crnogorsku kategoriju bila naklonjena zajedničkoj državi sa Srbijom više nego nezavisnoj državnosti.

Drugi referendum o nezavisnosti, održan 21. maja 2006. godine, donio je prilično drugačije rezultate i on je indikator promjene u sadržaju kategorije Crnogorac/Crnogorka. Crnogorsku nezavisnost podržalo je 55,5 procenata od 86,5 procenata izašlih glasača, a protiv je bilo 44,5 procenata (Centar za demokratsku tranziciju, 2006). Upoređujući te podatke sa rezultatima popisa iz 2003. godine, kada se 43,2 procenta ljudi u Crnoj Gori izjasnilo o svom nacionalnom identitetu kao crnogorskom, a 32 procenta kao srpskom, možemo izvesti zaključak o polarizaciji značenja Crnogorac/Crnogorka u ranim devedesetima (Zavod za statistiku Crne Gore, 2003). Imajući u vidu da su u 2006. godini manjine bile naklonjene nezavisnosti, ovi podaci ukazuju na činjenicu da je većinski dio stanovništva koji je podržavao očuvanje zajedničke države sebe definisao kao Srbi/Srpkinje, a većina onih koji su glasali za nezavisnost kao Crnogorci/Crnogorke (International Crisis Group, 2006).

Posljednji popis, održan pet godina nakon što je Crna Gora postala nezavisna, otkrio je da su se kategorije Srbin/Srpkinja i Crnogorac/Crnogorka, koje obuhvataju 28,7, odnosno 45 procenata stanovništva, nastavile iznova oblikovati novim političkim kontekstom (Zavod za statistiku Crne Gore, 2011). Cilj je mog istraživanja da objasnim promjene u značenju crnogorskog identiteta i mehanizme kroz koje je ta promjena služila kao stimulans za već pomenute “vrijednosti kolektivnog entuzijazma”. Srpska kategorija, kako u Crnoj Gori tako i van nje, bila je u značajnoj mjeri nacionalizovana tokom perioda koji se proučava, ali to kompleksno pitanje nadilazi

³ U ovom članku termin *Crnogorac/Crnogorka* označava isključivo pojedince koji se identifikuju sa crnogorskom identitetskom shemom. Kada bude bilo riječi o zakonskoj vezi između pojedinca i države, koristiće se termin *državljanin/državljanica Crne Gore*.

opseg ovog istraživanja. Primjeri pomenutog procesa mogu se pronaći u analizama sukoba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, u istraživačkim radovima o srpskoj politici prije i poslije Slobodana Miloševića te u novijim istraživanjima o Crnoj Gori.⁴

Idući redom i fokusirajući se na najmanju post-jugoslavensku državu, ovaj članak polazi od tvrdnje da su se, uprkos značajnim promjenama u sadržaju crnogorskog identiteta, politike koje je Vlada usvojila u okviru svog projekta građenja nacije pokazale samo djelimično uspješnima. Kako bih dala potporu ovoj tezi, ispitujem podršku stanovništva politikama koje su pomogle u rekonstrukciji crnogorskog identiteta nakon raspada socijalističke Jugoslavije, fokusirajući se na simboličku rekonstrukciju identitetskih parametara u Crnoj Gori nakon rascjepa vladajuće partije 1997. godine. Ispitujući prvobitne kvantitativne i kvalitativne podatke, moja analiza povezuje podjelu vezanu za pitanje državnosti sa percepcijama identiteta i pri tome pokazuje kako se sadržaj crnogorske samo-identifikacije promijenio kao rezultat podrške nezavisnosti ili protivljenja istoj.

Korišćeni kvalitativni izvori, uključujući pojmovnu i istorijsku literaturu, novinske članke i pravne tekstove, obezbjeđuju pozadinu za kontekstualizaciju empirijske analize, koja je zasnovana na anketi sprovedenoj u periodu od 31. avgusta do 18. septembra 2011. godine kao dio projekta "Simbolično građenje nacije na zapadnom Balkanu".⁵ Obim uzorka za anketu u Crnoj Gori bio je 1516 ispitanika (Ipsos Strategic Marketing, 2011). Iako je skup podataka ankete uključivao ukupno 89 pitanja, ovdje predstavljam samo ona koja su se pokazala statistički relevantnima za analizu načina na koji su politike koje je usvojila Vlada mijenjale identitetske okvire Crnogoraca/Crnogorki.⁶ Ipak, kao što je slučaj sa bilo kojim kvantitativnim skupom podataka, anketa nije savršena; stoga se neka pitanja ne mogu predočiti u sadašnjem istraživanju. Naročito postoji nedostatak detaljne analize koja bi se odnosila na one koji nijesu Crnogorci/Crnogorke i Srbi/Srpkinje, obzirom da je jedina druga etnička kategorija navedena u anketi bila Muslimani/Muslimanke (što je uključivalo one koji su se izjasnili kao Muslimani/Muslimanke i Bošnjaci/Bošnjakinje). Obzirom na činjenicu da Albanci/Albanke i Hrvati/Hrvatice u Crnoj Gori čine 5 procenata, odnosno 1 procenat ukupnog stanovništva, te su grupe bile uključene u Ipsos skup podataka, ali i grupno klasifikovane pod Ostali (*ibid.*: 15). Stoga posebna analiza tih manjina nije moguća u ovom istraživanju i nadilazi njegov opseg.

⁴ O sukobima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, vidjeti, na primjer: Gagnon, 2004; Gordy, 1999. O srpskoj politici, vidjeti: Ramet i Pavlaković, 2005; Ramet, 2006; Pantelić, 2011. O tom procesu u Crnoj Gori, vidjeti ponovo: Roberts, 2007; Morrison, 2009.

⁵ Univerzitet u Oslu, Odsjek za književnost, regionalne studije i evropske jezike, "Strategies of Symbolic Nation-Building in West Balkan States", na www.hf.uio.no/ilos/english/research/projects/nation-w-balkan.

⁶ Proračun statističkog značaja objašnjen je na stranici 5. izvještaja.

Što se tiče strukture, prvi dio članka razvija okvir za razumijevanje građenja nacije u ovoj maloj post-jugoslovenskoj državi putem sagledavanja nacionalnog identiteta kao apstraktne kategorije. Ovdje se oslanjam na Brubakerov pojam *scheme*, koja predstavlja kognitivni okvir kroz koji pojedinci sebe pripisuju grupama (Brubaker, 2004; Brubaker, Loveman i Stamatov, 2004). Scheme se sastoje od srži (koja je manje podložna promjeni) i periferije (koja se sastoji od elemenata podložnih promjeni u različitim okolnostima), i one sadrže elemente koji su od pomoći za razumijevanje spoznaje nacije. Drugi dio članka je empirijski i koncentriše se na crnogorske politike građenja nacije. Posmatrajući nacionalni identitet kao politički okvir, procjenjujem uspjeh politika usmjerenih na građenje nacije tako što ispitujem podršku ljudi za njih u kontekstu zvanične retorike o onome šta kategorija Crnogorac/Crnogorka obuhvata. Ovo, ipak, ne podrazumijeva udaljavanje od Brubakerove kritike “grupizma”, pošto se analizirana kategorija smatra heterogenom. Tačnije, moja analiza podupire ideju da se pojmovi poput nacije i etniciteta mogu razumjeti samo ako se sagleda oblikovanje apstraktnih kognitivnih kategorija kroz specifične, institucionalne prakse.

Razumijevanje građenja nacije u Crnoj Gori

Građenje nacije dugo je bilo dio velike zagonetke u društvenim i političkim studijama. Ono implicira razumijevanje stalno promjenljivih koncepcija nacionalnog identiteta u datom društvenom uređenju, bilo da je u pitanju država, entitet nalik državi, podnacionalno ili nadnacionalno društveno uređenje (Bellamy, 2003: 20-23). Nacionalni identitet može se najbolje analizirati kroz dva okvira koji se djelimično preklapaju: kognitivni i relacijski. Najprije, nacionalni identitet je kognitivan i stoga postoji na individualnom nivou. Kao takav, on je povezan sa načinima na koje pojedinci ostvaruju sopstvenu nacionalnu pripadnost i uspostavljaju kognitivne scheme. Sljedstveno tome, ove scheme su od esencijalnog značaja za samo-pripisivanje pojedinaca posmatranoj nacionalnoj grupi, čije su granice individualno uspostavljene i samim tim promjenljive. Kao drugo, nacionalni identitet je endogeno i egzogeno relacijski, u smislu da podrazumijeva pretpostavku “pripadnosti grupi” među njenim članovima i interakciju pomenute grupe kao kolektiviteta sa drugim grupama.

Građenje nacije je proces harmonizacije granica države sa granicama nacionalnog identiteta. Ono stoga podrazumijeva oblikovanje individualne spoznaje kao pripadanja posmatranom kolektivu na osnovu zajedničkih karakteristika, kao što su jezik, kultura, religija i tako dalje (Seton-Watson, 1996). U isto vrijeme građenje nacije podrazumijeva stvaranje asocijativnih veza među članovima grupe (endogeni relacionalizam) i razlikovanje date grupe od drugih grupa iste vrste konstruisanjem kognitivnih granica koje su prihvatljive za pojedinačne članove posmatrane

nacije (egzogeni relacionalizam). Međusobna povezanost tih procesa može biti od koristi u objašnjavanju građenja nacije u Crnoj Gori, gdje je s vremenom grupizam evoluirao. Taj proces desio se na individualnom nivou, gdje se promijenilo kognitivno shvatanje nacije, i na nivou grupe, koja je pokušavala da se materijalizuje na različite načine, mijenjajući svoje odnose sa drugim grupama.

*Građenje nacije kroz promjenljive kognitivne okvire:
različite spoznaje nacije*

Spoznaja nacije u Crnoj Gori nesporno se promijenila od 1991. godine. Tokom rata za vrijeme raspada Jugoslavije (1991-1996) Crna Gora je stala na stranu Srbije, time dajući pojedincima kognitivni okvir za zamišljanje i razumijevanje nacije. Crnogorski nacionalizam je procvjetao pod okriljem Miloševićeve politike, pri čemu je samo neznatan dio stanovništva zahtijevao potpunu nezavisnost (Bieber, 2003: 21). Kategorije Crnogorac/Crnogorka i Srbin/Srpkinja bile su opsežno komplementarne u Crnoj Gori i označavale su pripadnost crnogorskoj republici u sklopu Jugoslavije. Štaviše, obje pomenute kategorije su se povezivale sa pravoslavnim hrišćanstvom (Jevtić, 2008: 172; Koprivica, 2014). Na popisu 1991. godine 72 procenta ispitanika (to jeste, ukupno dvije kategorije) izjasnilo se kao pravoslavni hrišćani (Savezni zavod za statistiku, 1992).

U 1997. godini došlo je do poremećaja kognitivnog okvira za razumijevanje šta znači biti Crnogorac/Crnogorka, što se u velikom dijelu može pripisati kraju političkog monolita u ovoj republici. U to vrijeme vladajuća partija reformisanih komunista – Demokratska partija socijalista (DPS), koja je dobila većinu glasova stanovništva – podijelila se u dvije frakcije gotovo jednake veličine. Premijer Milo Đukanović uskratio je podršku DPS-a Miloševiću, a tadašnji predsjednik Crne Gore Momir Bulatović suprotstavio se tom potezu.⁷ Nastavljajući političku vezu sa Miloševićem, Bulatović je 1998. godine osnovao Socijalističku narodnu partiju (SNP), koja je od tog trenutka bila glavna opoziciona partija u Crnoj Gori (osim od 2006. do 2009. godine, kada je Srpska narodna stranka imala jedno mjesto više u Skupštini). Nakon propasti Miloševićevog režima 2000. godine, unutarcrnogorskoj debati trebao je drugačiji politički zaokret i tako je nastao još jedan kognitivni okvir za građenje nacije. Ukupan politički diskurs bio je obilježen intenziviranim zahtjevima Đukanovićeve Vlade za nezavisnošću. Sukob političkih elita uticao je na ljude u Crnoj Gori, koji su postepeno prihvatili ideje koje je propagirao DPS ili SNP. Kao rezultat toga, unutrašnji politički sukobi postepeno su stvorili dva suprotstavljena

⁷ Okidač za raskid bilo je Đukanovićevo kritikovanje izolacionističke politike Miloševića, ali su proučavaoci takođe primijetili tenziju između dva krila DPS-a u vezi s kontrolom sivog tržišta i dobara pribavljenih ranih devedesetih. Za detaljnu diskusiju o razlozima raskola, vidjeti: Morrison, 2009; 2009a.

politička stava: independistički i unionistički. Do popisa 2003. godine crnogorska i srpska shema postale su definisane političkim agendama i vezane za debatu o crnogorskoj državnosti. Srpska kategorija u Crnoj Gori povezivala se sa srpskim pravoslavnim hrišćanstvom, zajedničkom državom sa Srbijom i opozicijom Đukanoviću, a crnogorska identitetska kategorija sa podrškom nezavisnosti i nečim što se percipiralo kao zapadnjačke vrijednosti, poput pro-demokratske retorike i integracije u Evropsku uniju. Crnogorska kategorija izgubila je i svoju religioznu notu jer je počela da uključuje i vjerske manjine.

Spoj etniciteta i politike postao je utjelovljen u dva rivalska nacionalna identiteta; u središte gore opisanih procesa došla je nacionalizacija identitetske/ih sheme/a. To je pomjerilo kognitivni okvir nacionalnog identiteta, dozvoljavajući ljudima da svoj nacionalni osjećaj pripišu drugoj kategoriji. Identifikacija sa kategorijom drugačijeg naziva je pak omogućila promjene u sadržaju crnogorske i srpske identitetske kategorije tokom dvije decenije poslije raspada Jugoslavije.

*Rekonstrukcija sheme crnogorskog identiteta:
identifikacija nasuprot diferencijaciji*

Eric Hobsbawm jednom je povukao analogiju između uloge istorije u nacionalističkim pokretima i uloge cvjetova maka u konzumiranju heroina (Hobsbawm, 1997: 6). Istorijske činjenice i događaji su sami po sebi u značajnoj mjeri odvojeni od sadašnje realnosti. Oni čine sirovi materijal za nacionalističke ideologije baš kao mak za zloupotrebu narkotika. Stoga ovi događaji, kada se istorija obradi i reprodukuje u nacionalnim narativima, postaju dio načina na koji pojedinci vide sebe u smislu pripadnosti grupi ili povezanosti sa drugim grupama. Pozivanje na prošle događaje postaje ključno u zamišljanju nacije zato što pojedinci grade osjećaj kontinuiteta grupe i pripadnosti grupi na istorijskim osnovama. Ovdje je naročito relevantno ukazati na tri stavke koje pomažu u diferencijaciji dinamike identiteta i državnosti u Crnoj Gori u odnosu na ostale bivše jugoslovenske republike.

Prvo, mala veličina Crne Gore bila je značajan faktor u ponovnoj artikulaciji značenja Crnogorac/Crnogorka. Obzirom da broj stanovnika ove zemlje neznatno prelazi šest stotina hiljada, dinamika društveno-političke organizacije u njoj razlikuje se od onih u ostalim post-jugoslovenskim republikama. Društveni odnosi su gusti zbog velikog postotka ličnih i porodičnih veza, što se obično povezuje sa izuzetno visokim stopama članstva u partijama (Morrison, 2009a). Artikulacija crnogorske sheme je u ovom smislu postala naročito relevantna nakon 1997. godine, kada je koalicija na čelu sa DPS-om zasnovala dio svog nezadovoljstva na asimetriji stanovništva i teritorije u zajedničkoj državi sa Srbijom (International Crisis Group, 2005). Takva negodovanja su imala snažan odjek među stanovništvom zbog njegove jake povezanosti sa političkim partijama.

Drugo, tokom istorije identitet u Crnoj Gori je bio dvojan: kategorije Srbin/Srpkinja i Crnogorac/Crnogorka nisu bile uzajamno isključive i ta je situacija često opisivana kao crnogorski *homo duplex* (Darmanović, 1992: 28). Ta činjenica posebno je značajna za razumijevanje dva rivalska identitetska toka nakon Đukanovićevog prihvatanja projekta nezavisnosti. Istorijski gledano, povezivanje sa pravoslavnim hrišćanstvom je označavalo povezivanje sa srpskom kategorijom. Crnogorski vladari su u jednom periodu takođe bili najviši autoritet u nacionalnoj pravoslavnoj crkvi i bili nazivani “Vladikama” sve do 1852. godine, kad je upravljanje državom razdvojeno od crkve. Tako je nekoliko vijekova vjerska i državna vladavina proizlazila iz iste sponse. Ta bliskost, koja je postala srž identitetske sheme, imala je odjek u istorijskoj dvosmislenosti po pitanju crnogorskog identiteta. Naročito su Vladike Petar I i Petar II Petrović stanovništvo nazivali srpskim, što je rezultiralo dvijema različitim interpretacijama identiteta u Crnoj Gori koje su istrajale do današnjih dana – kao crnogorski i srpski (Carmichael i Čagorović, 2006; Jevtić, 2008).⁸

Zagonetka o tome šta crnogorski identitet znači, koja je proizašla iz vjerske pripadnosti, u prethodnim je decenijama postala značajan aspekt periferije identitetske sheme. U ranim devedesetima, zbog povezanosti crnogorske vladajuće elite sa srpskim nacionalističkim pokretom, preovlađujuće percepcije crnogorske kategorije bile su povezivane sa (srpskim) pravoslavnim hrišćanstvom (Ramet, 2006: 255-285). Nastojanje vladajućih elita da se udalje od (srpskog) pravoslavnog hrišćanstva kao preovlađujućeg obilježja nacionalnog identiteta počelo je nakon stranačkog raskola 1997. godine. Zbog potrebe Đukanovićevog tabora da privuče glasove manjina i tako osigura izborne pobjede, rekonstrukcija sheme crnogorskog identiteta zahtijevala je udaljavanje od religiozne niti, koja se povezivala sa animozitetom prema islamu i rimskom katoličanstvu tokom jugoslovenskih ratova, i, na taj način, distanciranje od srpske kategorije (Bieber, 2003: 32). Stoga je shema crnogorskog identiteta postala u manjoj mjeri definisana vjerskom pripadnošću, jer su se njene granice proširivale kako bi uključile sljedbenike nekoliko religija.

Treće, važno obilježje u rekonstrukciji što znači biti Crnogorac/Crnogorka bilo je uspostavljanje razlika kroz tenziju između istorije nezavisne državnosti Crne Gore i njene pripadnosti Jugoslaviji. Tokom svoje istorije Crna Gora je postojala kao posebni, autonomni regionalni subjekat koji je, zajedno sa Srbijom, dobio međunarodno priznanje na Berlinskom kongresu 1878. godine. Crna Gora se 1918. pridružila Srbiji u sklopu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U kontekstu Brubakerove teorije to bi se smatralo značajnim događajem koji je, mijenjajući kognitivni okvir kroz koji su posmatrane kategorije pripadanja, promijenio prirodu sheme identiteta. Kraljevina, koja je 1929. godine preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju, funkcio-

⁸ Osim što su bili Vladike, Petar I i Petar II spadaju u najistaknutije književne ličnosti u crnogorskoj kulturnoj istoriji.

nisala je kao unitarna država odvajajući crnogorski identitet od teritorije Crne Gore. U prvoj Jugoslaviji su nacionalne kategorije bile povezane sa srpskim, hrvatskim i slovenačkim “plemenima”, što se donekle i danas reflektuje u spornim elementima identiteta u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji (Banac, 1984). One su bile priznate kao posebne republike tek u drugoj Jugoslaviji, nakon Drugog svjetskog rata. Dakle, crnogorski identitet se razvijao unutar jugoslovenskog federalnog okvira koji je počev od 1946. godine priznavao postojanje pet nacija, koje su u najvećem dijelu živjele unutar granica konstitutivnih republika.⁹

Narativ nezavisne državnosti Crne Gore postao je izrazitiji kroz rastuće nastojanje DPS-a ka nezavisnosti nakon pada Miloševića. To je uslovalo promjenu sadržaja crnogorskih i srpskih identitetskih kategorija. Crnogorski je identitet 2003. godine podrazumijevao težnju ka identifikaciji sa nezavisnom državnošću umnogome više nego 1991. Srpski identitet je i 1991. i 2003. godine označavao zalaganje za očuvanje zajedničke države sa Srbijom. Razlika u sadržaju srpskog identiteta tokom ta dva perioda u tome je što je 2003. godine naglašavao sve elemente koji su bili u vezi sa zajednicom Crne Gore i Srbije. Nasuprot tome, pokret za crnogorsku nezavisnost je 1991. godine bio prilično slabog intenziteta i uključivao je samo Liberalni savez Crne Gore (LSCG) i manjinske partije, koje su obuhvatale manje od četvrtine biračkog tijela (International Crisis Group, 2000). Može se pretpostaviti da je tada, osim kod veoma malog broja ljudi koji su podržavali crnogorsku nezavisnost, interes za očuvanje zajedničke države sa Srbijom činio dio crnogorskog i srpskog identiteta. Dakle, ljudi čiji je identitet 1991. godine bio ujedno i crnogorski i srpski (pomenuti *homo duplex*) vjerovatno su 2003. godine povezivali etničke kategorije sa svojim stavovima prema crnogorskoj nezavisnosti te na osnovu istih “razgradili” i “ponovo izgradili” svoj etnički identitet.

Institucionalizovano građenje nacije: kako se pojam Crnogorac/Crnogorka mijenjao kroz politike

Rekonstrukcija identitetskih shema ne događa se u vakuumu. To je proizvod složenog međusobnog djelovanja političkih i društvenih snaga u okviru sastavljenom od mogućnosti i ograničenja. U Crnoj Gori su vladajuće političke elite dominirale u diskursu u vezi sa koncepcijom nacije. Rekonstrukcija značenja crnogorske sheme započeta je za vrijeme suprotstavljanja Miloševiću kroz politike koje su odvojile Crnu Goru od saveznih institucija. Te politike, koje su obuhvatale uspostavljanje zasebne carine, vizne politike, politike državljanstva, monetarne politike i jednostrano usvajanje njemačke marke (*Deutschmark*) kao zvanične valute u Crnoj Gori,

⁹ Izmjene i dopune Ustava su izvršene 1968. godine i Muslimani su priznati kao ustavotvorna nacija u sklopu države.

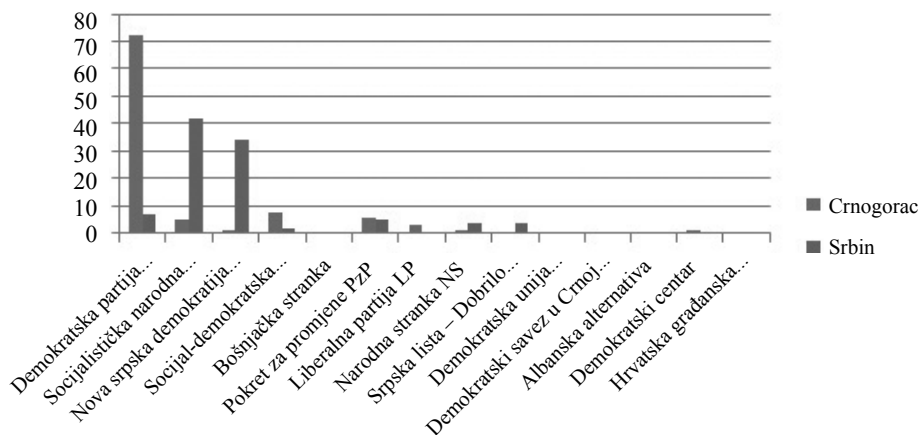
nazivane su “puzajućom nezavisnošću” (Roberts, 2002: 6). Početni cilj DPS-ove “puzajuće nezavisnosti” nije bila nezavisna državnost niti institucionalizacija crnogorskog nacionalnog identiteta. Tačnije, taj skup politika služio je kao podrška Đukanovićevom odvajanju od Miloševića, a imao je i svrhu lokalizovanja političkih borbi između DPS-a i SNP-a (European Stability Initiative, 2001).

Međutim, pomenuta puzajuća nezavisnost je do 2000. godine umnogome odvojila Crnu Goru od saveznih institucija. To je dalo podstrek Đukanovićevom zaokretu prema nezavisnosti nakon pada Miloševića. U periodu od 2001. do 2006. godine, označenom napetim političkim borbama između pristalica i protivnika crnogorske nezavisnosti, vladajući DPS je uveo dodatni skup politika usmjerenih ka jačanju ideje nezavisnosti putem njenog povezivanja sa crnogorskom shemom. Kako se politički tabor pod vodstvom DPS-a sastojao od etnički različitih grupa, predstave crnogorskog identiteta bile su zasnovane na retorici o “građanskoj” naciji – to jeste, na vezi sa državom prije nego sa osjećajem pripadnosti zajednici sličnih. Ipak, prema rezultatima ankete prezentovanim kasnije u ovom članku, te politike nijesu imale za rezultat crnogorsku identitetsku shemu u kojoj je preovladavalo povezivanje sa državom umjesto etničke pripadnosti. Preciznije, ta shema se povezivala sa pripadnošću političkim partijama, uglavnom sa vladajućim DPS-om (Ipsos Strategic Marketing, 2011: 18).

Međutim, rekonstrukcija te crnogorske sheme je uključivala više od političkih elemenata: proces je podrazumijevao odvajanje od srpskog etničkog identiteta. Nekoliko politika koje je Vlada DPS-a usvojila nakon 2001. godine imalo je za cilj uvođenje etničkih elemenata u identitetsku shemu. Te politike, analizirane u posljednjem odjeljku ovog članka, povezane su sa simboličkom rekonstrukcijom nacionalnosti kroz jezik i simbole države. Još jedan značajan element politika koje su promijenile značenje crnogorske sheme jeste odvajanje vladajućih elita od Srpske pravoslavne crkve, koju su u ranim devedesetima uveliko podržavale (Ramet, 2006; Popović, 2010; Rastoder, bez godine).

Politički elementi izgradnje nacije

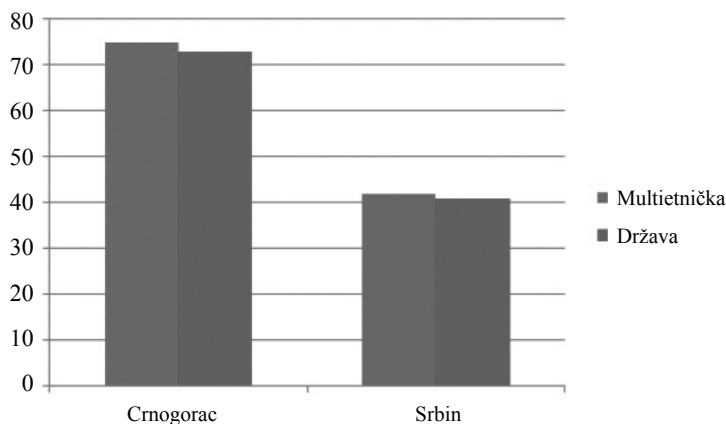
Proces rekonstrukcije nacionalnog identiteta u Crnoj Gori između 2001. i 2006. godine dogodio se u političkom okruženju obilježenom napetom borbom između partija koje su se zalagale za projekat nezavisnosti i onih koje su mu se protivile. Identifikacija sa političkom partijom postala je istaknuta komponenta crnogorske i srpske sheme. U anketi sprovedenoj 2011. godine 68 procenata ispitanika je reklo da pripadaju političkoj partiji, a 73 procenta onih koji su sebe smatrali Crnogorcima/Crnogorkama podržavalo je vladajući DPS (Ipsos Strategic Marketing, 2011: 102). Nasuprot tome, ispitanici koji su sebe smatrali Srbima/Srpkinjama imali su tendenciju podrške bivšim članicama bloka za zajedničku državu kao što su SNP

Grafikon 1. Identitet i podrška političkim partijama

i Nova srpska demokratija (NOVA) – (42 procenta, odnosno 34 procenta) – pri čemu je pomenutim partijama otišao veoma mali broj crnogorskih glasova (samo 5 procenata SNP-u, odnosno 1 procenat NOVOJ) (*ibid.*). To je dodatna potvrda da je crnogorska identitetska shema rekonstruisana na način da se uskladi sa političkim programom vladajućeg DPS-a.

Osim pripadnosti partiji, identifikacija sa državom je još jedan politički element u rekonstrukciji crnogorske identitetske sheme. Za razliku od država u kojima je građanski identitet dominantan, identifikacija sa državom u Crnoj Gori ima dvojno značenje. Na jednoj strani, podrška državi podrazumijeva pripadnost političkom projektu nezavisnosti. Tako se 73 procenta onih koji su sebe smatrali Crnogorcima/Crnogorkama snažno identifikovalo sa Crnom Gorom, što je jednako podršci crnogorske kategorije vladajućem DPS-u (*ibid.*). Štaviše, 95 procenata pomenutih ispitanika izrazilo je ponos što su građani svoje zemlje (*ibid.*: 23). Na drugoj strani, crnogorski identitet nije isključivao građanski element u pogledu stavova ispitanika o tome je li Crna Gora multietnička ili multikulturalna zemlja.

Stav o Crnoj Gori kao multietničkoj i multikulturalnoj podržalo je 75 procenata ispitanika koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke (*ibid.*: 65). Nakon političkog razlaza 1997. godine, Đukanovićev DPS je promovisao pojam građanskog identiteta u cilju privlačenja manjinskih glasova, koji su bili od suštinskog značaja za pobjedu na parlamentarnim izborima 1998, 2001. i 2002. te na referendumu o nezavisnosti održanom 2006. godine. Ono što je postalo crnogorska identitetska shema – onakva kakvu je promovisao Đukanovićev tabor – počelo je da simbolizuje krovni pojam multikulturalizma. Međutim, taj pojam multikulturalizma više je činila

Grafikon 2. Multietnička država i podrška državi

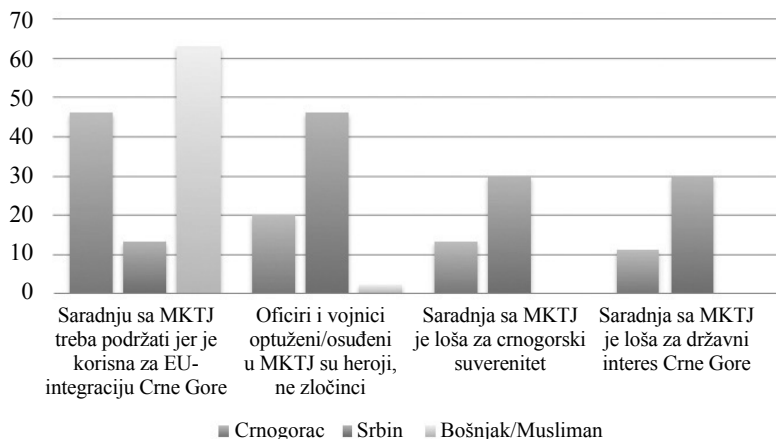
tolerancija razlika među manjinama nego istinsko prihvatanje razlika, što potvrđuje činjenica da samo 10 procenata onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke vjeruju da imaju više zajedničkog sa ljudima druge etničke pripadnosti koji žive u njihovoj zemlji nego sa bilo kim drugim istog etničkog zaleđa (*ibid.*: 46). I pored toga, retorika o Crnoj Gori kao multietničkoj i multikulturalnoj državi u političkom programu vladajućih elita postala je osnovna komponenta crnogorskog identiteta. Bliske korelacije gore pomenutih podataka o broju crnogorskih pristalica DPS-a koji su sebe prepoznali kao takve (73 procenta), crnogorskih pristalica države (73 procenta) i crnogorskih pristalica multietničke i multikulturalne koncepcije te države (75 procenata) potvrđuju tu tvrdnju.

Dalji politički elementi crnogorskog identiteta uspostavljeni su u vrijeme podjele u vezi sa pitanjem državnosti i identiteta, a učvršćeni nakon što je 2006. godine država postala nezavisna. Oni uključuju stavove prema vojnoj službi, tačke gledišta na različite međunarodne aktere i na nacionalne praznike. Iako su ti elementi na početku bili na periferiji crnogorske identitetske sheme, postavši politizovani od strane vladajućih elita kao elementi politike DPS-a, pretvorili su se u obilježja rekonstruisanog crnogorskog identiteta, koji se kao takav razlikovao od srpskog. Ipak, bili su nešto manje uspješni od onih elemenata koji su bili u direktnoj vezi sa kampanjom vladajućih elita za nezavisnost.

Tokom krize na Kosovu 1999. godine crnogorske vlasti usvojile su odluku o pomilovanju regruta koji su odbili savezni poziv da se bore u ratu. Iza toga je stajala namjera o udaljavanju Crne Gore od Miloševićeve Srbije. Spona između države i vojne službe dodatno je naglašena u Beogradskom sporazumu iz 2002. godine, u

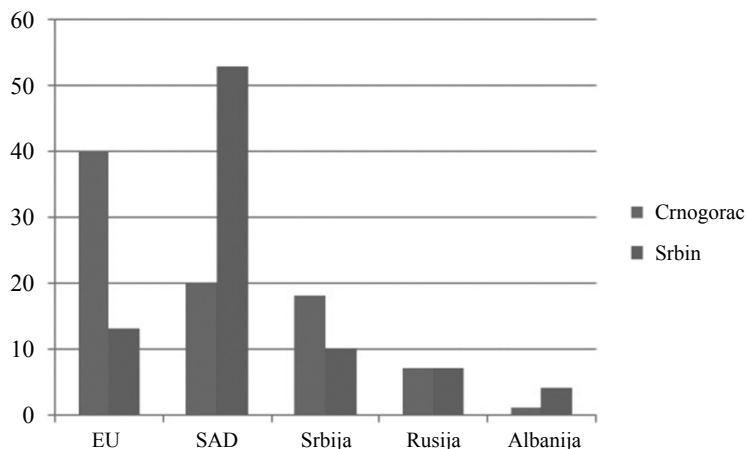
kome je navedeno da će regrutima biti dozvoljeno da obavljaju vojnu službu u svojoj državi članici, potvrđujući tu politiku ustavnim ustrojstvom preobličene zajedničke države Crne Gore i Srbije. Za vrijeme bivše Jugoslavije regruti su služili vojni rok u republici u kojoj nijesu živjeli – mehanizam sa ciljem da se ostvari osjećaj lojalnosti federaciji umjesto etničkom srodstvu. U avgustu 2006. godine, nekoliko mjeseci nakon što je postala nezavisna država, Crna Gora je ukinula obavezu vojnog rok, što je bila politika koju je podržavalo 53 procenta onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke i 34 procenta onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje (*ibid.*: 30). Dio objašnjenja za ograničenu javnu podršku toj politici leži u historijskim narativima o Crnoj Gori, koji naglašavaju borbenost, “heroizam i slavu” Crnogoraca/Crnogorki u njihovim borbama protiv Otomanskog carstva (Banac, 1984: 45-52). Dodatni dokazi koji potkrepljuju djelimičnu podršku toj politici mogu se pronaći u visokom procentu Crnogoraca u oficirskom korpusu Jugoslovenske narodne armije (JNA) i u skorašnjem ponovnom oživljavanju ratničkog etosa i borbenosti među Crnogorcima u ratovima tokom raspada Jugoslavije. Prema Florianu Bieberu, narativ “heroizma i slave”, zajedno sa Vladinom ratnom propagandom, doveo je do “entuzijastičnog učešća crnogorskih vojnika i rezervista” u napadima JNA na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu (Bieber, 2003: 18).

Kao posljedicu ovih narativa i činjenice da je Crna Gora bila blisko povezana sa Srbijom u ranim devedesetima, podržavajući Miloševićeve ekspanzionističke politike, takođe susrećemo polarizovane stavove prema politikama u vezi sa pitanjem ratnih zločina. Nekih 45 procenata stanovništva koji su sebe prepoznali kao Crnogorce/Crnogorke podržalo je izvinjenje za ratne zločine koje je predsjednik Đukanović uputio Hrvatskoj 2000. godine (Ipsos Strategic Marketing, 2011: 30). Iako nije imala većinsku podršku, politika izvinjenja za ratne zločine jasno je razgraničila one koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke od onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje, budući da ju je podržalo svega 13 procenata ovih posljednjih (*ibid.*). Tome su slični podaci o stavovima ljudi prema Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ); zvanična je politika Crne Gore da se s njim sarađuje. Saradnju sa MKSJ podržalo je 46 procenata Crnogoraca/Crnogorki, ali svega 13 procenata Srba/Srpkinja (*ibid.*: 40). Slično tome, 30 procenata Srba/Srpkinja je vjerovalo da se saradnja sa MKSJ negativno odražava na crnogorski suverenitet, a jednaki procenat je tu saradnju smatrao štetnom za nacionalne interese Crne Gore. Svega 13 procenata Crnogoraca/Crnogorki ocijenilo je saradnju sa MKSJ štetnom za suverenitet zemlje, dok je 11 procenata Crnogoraca/Crnogorki dijelilo uvjerenje da će negativno uticati na nacionalne interese (*ibid.*: 41). Iako pomenute politike u vezi sa pitanjima ratnih zločina ne podržava značajna većina onih koji se poistovjećuju sa crnogorskom shemom, one pokazuju jasan raskol u stavovima između njih i onih koji sebe smatraju Srbima/Srpkinjama. Kako su te politike bile usvojene u

Grafikon 3. Stavovi prema MKSJ

vrijeme podjele po pitanju državnosti i identiteta, njihov primarni cilj bio je udaljavanje Crne Gore od federacije i od Srbije. Postepeno, ipak, njihovim uključivanjem u politički aspekt crnogorske identitetske sheme, postale su pokazatelji načina na koji je grupizam evoluirao u ovoj maloj državi na Balkanu.

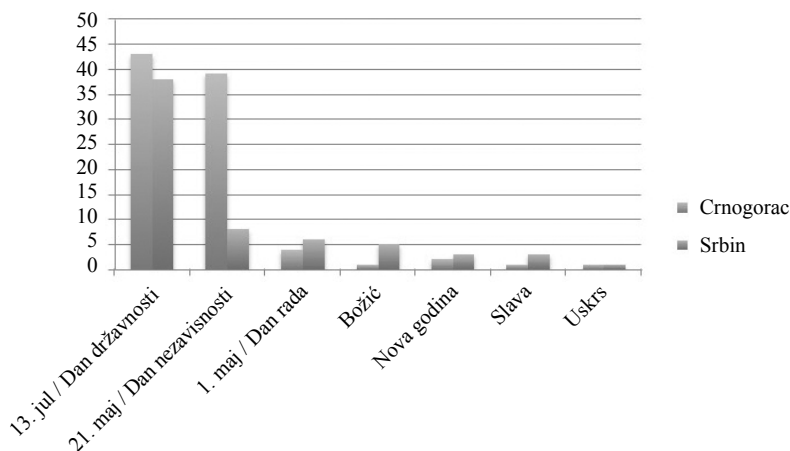
Puzajuća nezavisnost je stvorila podjele, koje se takođe vide u stavovima onih koji sebe smatraju Crnogorcima/Crnogorkama prema inostranoj politici zemlje. Nakon 1997. godine, vladajući DPS se orijentisao prema zapadu u cilju dobijanja finansijske i logističke podrške u borbi protiv Miloševića. U periodu od 1997. do 2000. godine Sjedinjene Američke Države i Evropska unija dale su značajnu finansijsku pomoć Crnoj Gori kao “priznanje za ulogu koju je Crna Gora odigrala u naporu da se izgradi slobodna i demokratska Jugoslavija” (Albright, 1999: 1). U narednim godinama, a naročito nakon referenduma o nezavisnosti, vladajuće crnogorske elite su promovisale EU-integracije kao svoj glavni spoljnopolitički cilj (Đurić, 2004; Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, 2014). U ovom kontekstu, iako je 69,9 procenata anketirane crnogorske populacije izjavilo da generalno smatra EU-integracije dobrima, mišljenja o glavnim spoljnopolitičkim saveznicima su varirala (Ipsos Strategic Marketing, 2011: 32). Slično kao u slučaju stavova prema ratnim zločinima, ta su mišljenja postala još jedno obilježje crnogorske identitetske sheme. Unutar ove identitetske kategorije 40 procenata anketiranih je vidjelo EU kao glavnog spoljnopolitičkog saveznika zemlje, dok je Sjedinjene Američke Države navelo svega 18 procenata (*ibid.*). Takav stav predstavlja još jedno obilježje diferencijacije od srpske sheme, u kojoj je svega 13, odnosno 10 procenata vidjelo EU, odnosno Sjedinjene Države kao glavne spoljnopolitičke saveznike

Grafikon 4. Najbitniji saveznici u spoljnoj politici

Crne Gore (*ibid.*). Većina onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje (53 procenta) glavnim je spoljnopoličkim saveznikom Crne Gore smatralo svoju srodnu državu Srbiju, a to je gledište dijelilo svega 20 procenata onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke (*ibid.*).

Još jedno politički oblikovano obilježje promjene identitetske sheme u Crnoj Gori odražava se u stavovima prema državnim praznicima. Dok 40,1 procenat ukupnog stanovništva, što uključuje 43 procenta onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke i 38 procenata onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje, smatra Dan državnosti, 13. jul, najznačajnijim praznikom u Crnoj Gori, mišljenje je veoma podijeljeno po pitanju Dana nezavisnosti, koji se slavi 21. maja (*ibid.*: 27). Njega najznačajnijim državnim praznikom smatra 28,1 procenat ukupnog anketiranog uzorka, od čega 39 procenata Crnogoraca/Crnogorki i 8 procenata Srba/Srpkinja (*ibid.*). Navedena polarizacija po pitanju državnih praznika u vezi je sa podjelom po pitanju državnosti i identiteta, i kao takva predstavlja još jedan politički indikator rekonstrukcije crnogorske identitetske sheme. Dan državnosti se široko podržava zato što obilježava dan kada je državnost Crne Gore priznata na Berlinskom kongresu 1878. godine. Štaviše, crnogorski narod je 13. jula 1941. godine započeo ustanak za oslobođenje u Drugom svjetskom ratu. Taj datum se odnosi na dva istorijska događaja i istovremeno se naziva “Danom državnosti” i “Danom ustanka” (Marović, 2006). Nasuprot tome, Dan nezavisnosti obilježava datum referenduma održanog 2006. godine. Kao posljedica te asocijacije i pobjede bloka za nezavisnost rukovođenog DPS-om (takođe retorički označenog kao pro-crnogorski tabor), taj praznik slavi 79 procenata onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke, a svega 23 procenta onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje (Ipsos Strategic Marketing, 2011: 27).

Grafikon 5. Najbitniji praznik

Stoga su politike koje su usvojene kao dio političke evolucije DPS-a od 1997. godine ukorijenjene u onome što su ispitanici navodno percipirali kao političke i državne aspekte crnogorskog identiteta. Te politike generišu podijeljena mišljenja između onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorci/Crnogorke i onih koji se izjašnjavaju kao Srbi/Srpkinje, i kao takve su obilježja rekonstrukcije post-jugoslovenske crnogorske identitetske sheme.

Etnička izgradnja nacije

Rekonstrukcija značenja Crnogorac/Crnogorka podrazumijevala je i promjene onih elemenata identitetske sheme koji su percipirani kao etno-kulturološki. Kao posljedica raskola nastalog u crnogorskom društvu putem podjele po pitanju državnosti i identiteta, vladajuće elite su usvojile nekoliko simboličkih politika u pokušaju da učvrste svoju viziju nezavisne državnosti vizijom odvojenog crnogorskog identiteta. Najznačajnije među tim politikama bile su u vezi sa religijom, državnim simbolima i jezikom. Politike usvojene u odnosu na sve pomenuto imale su različite pozadine i ciljeve, što može da objasni različite stepene podrške stanovništva koje su privukle. Dok je glavni cilj vjerskih politika bio proširenje podrške za projekat nezavisnosti pod vodstvom DPS-a, politike o jeziku i državnim simbolima su usvojene prvenstveno kao obilježja diferencijacije između crnogorske i srpske identitetske sheme.

Religija u procesu rekonstrukcije identiteta

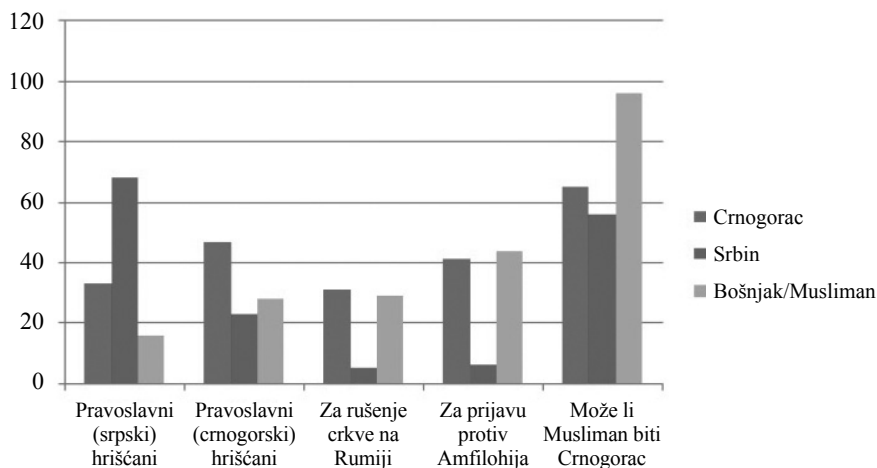
Nakon pada socijalističkog režima, vjerska identifikacija je postala stub novih identiteta u regionu Balkana (Krastev i Mungiu-Pippidi, 2004). Slučajevi Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine u ranim devedesetima primjeri su kako je izjašnjavanje

pojedinaца kao pripadnika određene religije služilo kao izraz njihovog nacionalnog pozicioniranja. Na taj način religija je postala važno obilježje u etno-nacionalnim identitetskim shemama u novoformiranim post-jugoslovenskim državama.

U slučaju Crne Gore, vjersko udruživanje kao nusproizvod politike (ili, kako bi ga imenovala Sabrina Ramet, “epipolitički fenomen”), a ne čisto religiozno vjerovanje samo po sebi, postalo je obilježje identiteta (Ramet, 2006: 264). Tokom većeg dijela devedesetih Vlada Crne Gore je podržavala Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC). Međutim, sa promjenom političke scene nakon 1997. godine zvanična politika vladajućih crnogorskih elita bila je udaljavanje od SPC-a kako bi se osigurala šira podrška suprotstavljanju Miloševiću. Sa nastojanjem za nezavisnošću, proces udaljavanja je intenziviran zbog toga što je SPC insistirao na “srpskom” porijeklu Crnogoraca i na ostanku u zajedničkoj državi. Mitropolit crnogorsko-primorski Srpske pravoslavne crkve izjavio je da će se Srbija i Crna Gora razdvojiti samo “kada se odvoje od pameti, od svoga pamćenja, od svoga istorijskog bića, od krvi vitezova pomešane u svim bojevima, od svog jezika, od svog sabornog saznanja” (Mitropolit..., *Glas Javnosti*, 3. februara 2002, online). Takav stav SPC-a imao je snažan odjek među članovima opozicionog bloka, koji su se, prema anketama, primarno identifikovali sa tom crkvom (Centar za demokratiju i ljudska prava, 2005). Suprotno tome, uloga crkve među pristalicama independističkog DPS-a nije bila naglašena u istom obimu. Pristalice DPS-a, koje su se zalagale za nezavisnu državnost na crnogorskom referendumu 2006. godine, često su se radije identifikovale sa Srpskom pravoslavnom crkvom nego sa Crnogorskom pravoslavnom crkvom (CPC).¹⁰ Kao institucionalni epifenomen, CPC je osporavao religioznu dominaciju SPC-a i obezbjeđivao uporište onima iz bloka za nezavisnost koji su njegovali religiju kao dio svog identiteta, ali nijesu željeli da se identifikuju sa crkvom čije je ime uključivalo termin *srpski*. Štaviše, obzirom da su pravoslavne crkve “nacionalne” (autokefalne, a ne centralizovane širom svijeta), postojanje CPC-a je za neke članove bloka za nezavisnost činilo legitimnim odvojenost crnogorskog identiteta i traženje državnosti.

Podaci ankete iz 2011. godine pokazuju da je veći broj Crnogoraca smatrao da u Crnoj Gori treba da bude zvanično priznata Crnogorska pravoslavna crkva, a ne Srpska pravoslavna crkva – 47 procenata u odnosu na 33 procenta (Ipsos Strategic Marketing, 2011: 48). Pored toga, 63 procenta onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke vjerovalo je da vlasti tretiraju sve vjerske zajednice kao ravnopravne, dok je takav stav imalo 33 procenta onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srпкиnje (*ibid.*: 47). Takav niži stepen povjerenja u vladajuće strukture među posljednjima je nedvosmisleno rezultat niza politika koje su bile direktno vezane za SPC. Godine 2005, SPC

¹⁰ Crnogorska pravoslavna crkva, osnovana 1993. godine, često je opisivana kao “epifenomen crnogorske politike” (Ramet, 2006: 264). Ona je funkcionisala kao zakonski nepriznata institucija prije nego što je u januaru 2000. registrovana kao nevladina organizacija.

Grafikon 6. Religija i identitet

je jednostrano izgradio metalnu crkvu na planini Rumija, tvrdeći da je Pravoslavna crkva tu postojala sve do 1571. godine. Godine 2009. crnogorsko Ministarstvo uređenja prostora i zaštite životne sredine usvojilo je odluku da se ta crkva demolira; u anketi sprovedenoj 2011. godine tome se protivilo 37 procenata onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke i 71 procenat onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje (*ibid.*: 51). Osim toga što je predstavljalo obilježje podjele u smislu identiteta ljudi, pitanje crkve na planini Rumija imalo je za posljedicu i krivičnu prijavu zbog govora mržnje podnesenu protiv mitropolita crnogorsko-primorskog Srpske pravoslavne crkve Amfilohija, koji je izrekao zvaničnu anatemu svih onih koji su imali namjeru da demoliraju crkvu (Janković, 2011). Ta politika takođe ukazuje na promjenu u značenju crnogorske identitetske sheme i njenom udaljavanju od srpske. Zapravo, 41 procenat onih koji su se u anketi sprovedenoj 2011. godine izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke podržali su krivičnu prijavu, dok je to učinilo samo 6 procenata onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje (Ipsos Strategic Marketing, 2011: 52).

Osim razgraničavanja srpske i crnogorske kategorije, mnoge politike koje je Vlada Crne Gore usvojila u odnosu na religiju očito su bile inkluzivne prema bošnjačkoj zajednici, čijih se 79 procenata identifikovalo sa islamom u pogledu vjere (*ibid.*: 44).¹¹ Odgovori onih koji su se izjasnili kao Bošnjaci/Bošnjakinje na pitanja u vezi sa religijom pokazuju bližu korelaciju sa crnogorskom nego sa srpskom kategorijom obzirom da je 29 procenata podržalo demoliranje kapele na planini Rumi-

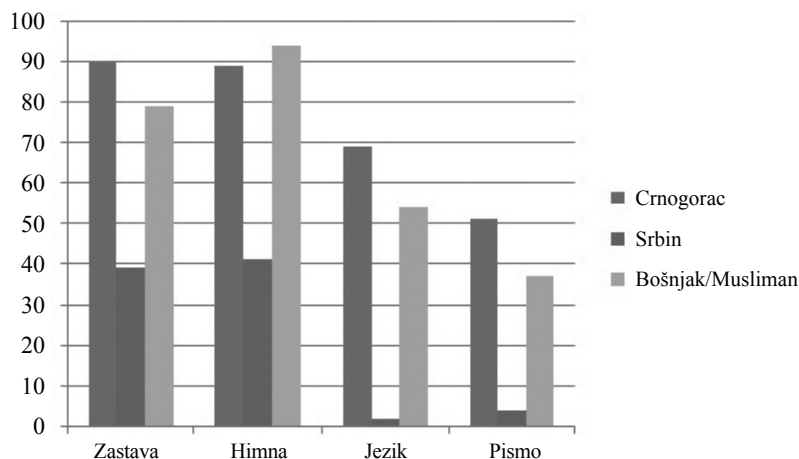
¹¹ Molimo čitaoce/čitateljke da imaju u vidu da, iako u Crnoj Gori postoji nacionalna kategorija Muslimana, u anketi nije napravljena razlika između Bošnjaka i Muslimana.

ja i da je 44 procenta podržalo krivičnu prijavu protiv mitropolita Amfilohija zbog govora mržnje (*ibid.*: 52). Slično tome, 96 procenata anketiranih Bošnjaka/Bošnjakinja smatralo je da Crnogorac/Crnogorka može biti i musliman/muslimanka, što pokazuje da oni generalno percipiraju crnogorsku identitetsku kategoriju kao inkluzivnu (*ibid.*: 49). Međutim, stepen prihvatanja crnogorskih muslimana/muslimanki od strane Crnogoraca/Crnogorki koji/e nisu muslimani/muslimanke bio je svega 65 procenata (*ibid.*). Ti podaci ukazuju na činjenicu da je vjerska inkluzivnost crnogorske sheme, koju su promovisale vladajuće elite, privukla podršku nepravoslavne zajednice, dok su oni koji su se izjasnili kao hrišćani/hrišćanke ostali podijeljeni po pitanju mogu li nepravoslavci koji žive u Crnoj Gori biti smatrani Crnogorcima.

Kako simbolizovati naciju? Državni simboli i jezik kao elementi diferencijacije

Implicitna značenja simbola države, poput zastave, grba ili nacionalne himne, često su se povezivala sa istorijom određenog naroda (Douglas, 1975: 14). Zaista, simboli su se pokazali važnima u rekonstrukciji crnogorske identitetske sheme tokom debate o pitanjima državnosti i identiteta. Zakon o državnim simbolima donesen je 2004. godine, što je označilo dodatno nastojanje crnogorskih vladajućih elita prema nezavisnosti. Član 4. Zakona, koji se primjenjuje i nakon nezavisnosti, opisuje grb Crne Gore kao “zlatnog krunisanog dvoglavog orla, uzdignutih krila u poletu, sa skiptrom u desnoj i šarom u lijevoj kandži na crvenoj osnovi. Na prsima orla je štiti sa zlatnim lavom u prolazu. Lav je na zelenom polju sa plavom pozadinom. Kruna iznad orlovskih glava i skiptar su zlatni sa krstom na vrhu. Šar je plavi sa zlatnim okovom i krstom” (Zakon o državnim simbolima i Danu državnosti Crne Gore, 2004). Kako je navedeno u članu 5. istog Zakona, zastava Crne Gore je crvene boje, zlatnog obruba, sa grbom na sredini. Definicije simbola su bile predmet sporenja među političkim predstavnicima i pristalicama dva bloka, i ta je debata još uvijek u toku u javnim diskusijama. Prema anketi sprovedenoj 2011. godine, zvaničnu zastavu Crne Gore odobravalo je 90 procenata onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke i svega 39 procenata onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje (Ipsos Strategic Marketing, 2011: 23-24). Ovi posljednji su smatrali da se na taj način raskinulo sa istorijom, obzirom da je tradicionalna crnogorska zastava bila crvena, plava i bijela, isto kao i srpska, sa bijelim orlom (što je takođe slično srpskom grbu) (Đurković, 2007: 6). Nadalje, blok za nezavisnost koristio je novu crnogorsku zastavu u predreferendumske kampanji, blisko je povezujući sa crnogorskom identitetskom shemom. Sljedstveno tome, političke partije koje zastupaju Srbe u Crnoj Gori su 2010. godine tražile ponovno uvođenje trobojke (Milošević, 2012).

Član 6. istog Zakona kao nacionalnu himnu navodi “Oj, svijetla majska zoro”, što je dovelo do sličnog stepena polarizacije među ljudima. Anketa sprovedena 2011. godine pokazuje da je 89 procenata onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke navelo da im se dopala nacionalna himna, dok je isto naveo svega 41 pro-

Grafikon 7. Podrška crnogorskom jeziku i državnim simbolima

cenat onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje (Ipsos Strategic Marketing, 2011: 25). Himna je naročito usloвила podjele zbog asocijacije dva njena stiha na crnogorski nacionalistički pokret iz Drugog svjetskog rata Zelenaše, koji su se povezivali sa fašizmom i fašističkom Italijom. Međuratni vođa tog pokreta, Sekula Drljević, sastavio je dva stiha himne koji su sada kontroverzni zbog njihovog autora. Slično slučaju sa nacionalnom zastavom, opozicione partije u Crnoj Gori – SNP i NOVA – tražile su da se ti stihovi izbrišu iz nacionalne himne (Milošević, 2012).

Jezik je predstavljao još jedan etno-kulturološki simbol u rekonstrukciji crnogorske identitetske sheme. To je pitanje neodvojivo vezano za obrazovni sistem, štampu i prenos ideja u opštem smislu, što je prepoznato u većini akademskih radova o nacionalizmu i identitetu (Hobsbawm i Ranger, 1983; Breuilly, 1995). Jezik je bio važan aspekt načina na koji su ljudi vidjeli sebe na Balkanu još od nastanka romantične ideje ujedinjenja Južnih Slovena polovinom devetnaestog vijeka (White, 2000). Naročito nakon događaja u devedesetim godinama, jezik je poprimio političku dimenziju i postao vezan za teritoriju – “političku organizaciju prostora” (*ibid.*: 181). “Nacionalizovanje” jezika tako je postalo jedna od politika Vlade Crne Gore (Glušica, 2010; Cattaruzza, 2011).

Prema članu 9. Ustava Crne Gore iz 1992. godine, “jezik u službenoj upotrebi” u Crnoj Gori je ijekavski dijalekt srpskog jezika.¹² Prije raspada Jugoslavije

¹² Prema Aleksiću (1960), ijekavski je jedan od tri srpska dijalekta (pored ikavskog i ekavskog). Ijekavskim se najviše govori u Crnoj Gori i Hercegovini. Razlika između tri pomenuta dijalekta proizilazi iz modernog izgovora slovenskog slova Ъ (*jat*), koje se danas izgovara kao “e”, “i”, ili “je” ili “ije”.

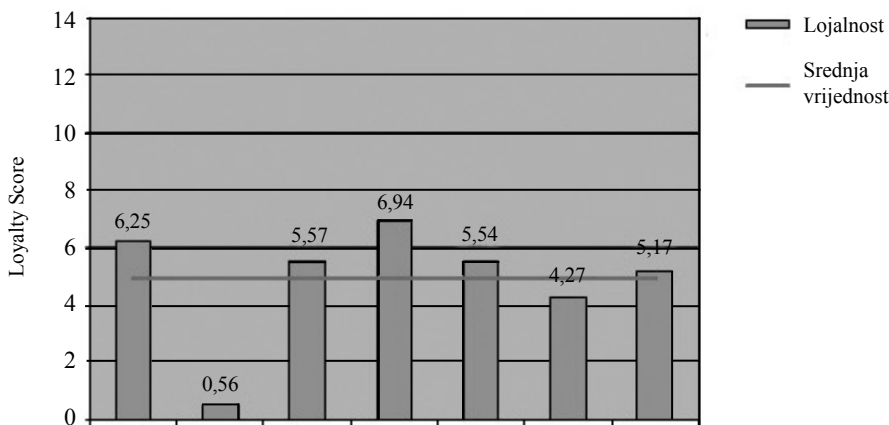
jedan od službenih jezika federacije bio je srpsko-hrvatski. U upotrebi je bilo i ćirilčno i latinično pismo, i ona su u vjerskom, kulturološkom i političkom smislu simbolizovala istočne (pravoslavne hrišćanske) i zapadne (katoličke) jugoslovenske republike. Nakon raspada federacije, države sljedbenice su u svojim Ustavima kodifikovale posebne jezike, imenovane po datoj državi, i odgovarajuće pismo.¹³ U Saveznoj Republici Jugoslaviji (SRJ) i u Crnoj Gori službeni jezik je ostao srpski. Međutim, za razliku od Ustava SRJ, koji je davao jasnu prednost ćirilčnom pismu (član 15), Ustav Crne Gore iz 1992. godine je izjednačio ćirilčno i latinično pismo (član 9). Postoje dva razloga za zadržavanje srpskog jezika i oba pisma u Crnoj Gori 1992. godine. Prvo, u ranim devedesetima crnogorske političke elite bile su bliske onima u Srbiji, što objašnjava upotrebu srpskog jezika u Crnoj Gori tokom tog perioda. Upotreba oba pisma u Crnoj Gori zadržana je zbog specifičnog etno-političkog sastava države te zbog kulturološkog i istorijskog značaja ćirilčnog i latiničnog pisma. Drugo, jezik nije nazivan *crnogorskim* ni u jednom od prethodnih jugoslovenskih Ustava. Bilo je prirodno nazvati jezik *srpskim*, imajući u vidu da je zajednička država i dalje postojala.

Prema članu 13. Ustava Crne Gore iz 2007. godine, “službeni jezik u Crnoj Gori je crnogorski”, pri čemu su “srpski, bosanski, albanski i hrvatski” navedeni kao jezici “u službenoj upotrebi”. Prema popisu iz 2003. godine, 59,67 procenata stanovništva je tvrdilo da govori srpski, dok je 21,53 procenta navelo da je njihov jezik crnogorski (Zavod za statistiku Crne Gore, 2011). Godine 2011. 42,88 procenata stanovništva je izjavilo da je njihov maternji jezik srpski, a 36,97 procenata da je to crnogorski (*ibid.*). Podaci ankete sprovedene te godine pokazuju oštru razliku: 69 procenata onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke reklo je da govore crnogorski jezik (koristili su ga u popisu i zvaničnoj dokumentaciji), a 97 procenata onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje izjavilo je da koristi srpski jezik (Ipsos Strategic Marketing, 2011: 14).¹⁴

U julu 2009. godine Ministarstvo obrazovanja i nauke Crne Gore usvojilo je nove pravopisne norme, prema kojima crnogorsko pismo više nema trideset grafema, već trideset i dva (sa dodatkom grafema š i ž). Crna Gora je jedina država sljedbenica bivše Jugoslavije koja je promijenila svoje pismo. Tu politiku je podržalo samo 35,7 procenata stanovništva: 51 procenat onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke i 4 procenta Srba/Srpkinja (*ibid.*: 59). Te cifre sugerišu da jezični aspekt rekonstrukcije crnogorske identitetske sheme baš i nije bio uspješan, obzirom da

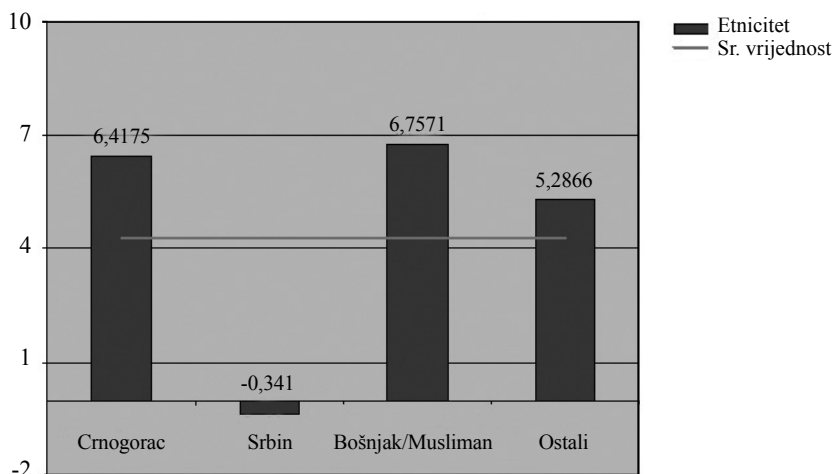
¹³ Slovenački i makedonski jezik, koji se lingvistički razlikuju od nekadašnjeg srpsko-hrvatskog jezika, kao službeno pismo koriste latinicu, odnosno ćirlicu. Hrvatski jezik u službenoj upotrebi koristi isključivo latinično pismo, a srpski jezik ćirilčno.

¹⁴ Pitanje pisma nije pokriveno ovom anketom.

Grafikon 8. Usporedba lojalnosti na Zapadnom Balkanu

značajan procenat onih koji su se izjasnili kao Crnogorci/Crnogorke nije podržao tu Vladinu politiku usmjerenu ka građenju nacije.

Dinamika podrške različitim politikama koje je usvojila Vlada Crne Gore takođe se ogleda u indeksu lojalnosti koji je izračunao Centar za politološka istraživanja (CPI) u Zagrebu. Pod okriljem projekta “Simbolika građenja nacija na Zapadnom Balkanu” CPI je došao do indeksa lojalnosti na osnovu odgovora na četrnaest pitanja u anketi sprovedenoj 2011. godine. Ekspertska radna grupa za mapiranje je izabrala četrnaest pitanja, od kojih svako predstavlja varijablu lojalnosti u svih sedam bivših jugoslovenskih zemalja. Varijable su izabrane u cilju predstavljanja stavova pojedinaca prema državi i zvaničnom projektu građenja nacije državnih organa. Generisane su kroz pitanja koju zemlju ispitanici smatraju svojom domovinom; bi li živjeli u toj zemlji do kraja svog života ili bi emigrirali (dva pitanja); jesu li ponosni što su državljani svoje zemlje; koji identitet – građanski ili etnički – smatraju važnijim; odobravaju li zvaničnu zastavu zemlje i nacionalnu himnu (dva pitanja); smatraju li da su politike i radnje državnih organa učinile da se osjećaju uključeni i kao da zaista pripadaju datoj zemlji, da jednako tretiraju sve etničke i vjerske zajednice, da predstavljaju istoriju zemlje na tačan i prikladan način (četiri pitanja); bi li bilo kom dijelu države trebalo dozvoliti da se otcijepi; te kako ocjenjuju međuetničke odnose u svojoj zemlji trenutno i u poređenju sa stanjem prije deset godina (dva pitanja). Odgovori na svako pitanje su bilježeni ovako: 1 za punu podršku (0,5 za djelimičnu podršku), –1 za potpuno odbijanje (–0,5 za djelimično odbijanje) i 0 za nedostatak bilo podrške bilo odbijanja. Stoga se ljestvica kretala od –14 do +14, pri čemu je 0 bila tačka neutralnosti.

Grafikon 9. Lojalnost etničkih grupa u Crnoj Gori

Ukupan rezultat lojalnosti za Crnu Goru, predstavljen na Grafikonu 8, iznosi 4,57 – što je drugi po redu najniži rezultat na zapadnom Balkanu (mada značajno viši od najnižeg rezultata, za Bosnu i Hercegovinu, koji iznosi 0,56). Iako rezultat CPI-a pozicionira Crnu Goru bliže ostalim državama na zapadnom Balkanu, za koje se rezultat kretao između 5,17 (Srbija) i 6,94 (Kosovo), postojale su značajne razlike u podršci među različitim etničkim grupama.

U skladu sa argumentacijom ovog članka, podršku zvaničnim politikama građenja nacije u Crnoj Gori su izražavali oni koji su se identifikovali sa crnogorskim i bošnjačkim identitetskim shemama. Grafikon 9 pokazuje indeks lojalnosti te dvije kategorije: 6,42, odnosno 6,76. Interesantno je da oni koji se izjašnjavaju kao Bošnjaci/Bošnjakinje pokazuju nešto viši stepen lojalnosti prema politikama građenja nacije od onih koji sebe vide kao Crnogorce/Crnogorke. To ide u prilog interpretaciji da su vladajuće elite insistirale na inkluzivnoj agendi, koja je naročito bila usmjerena na privlačenje manjinskih glasova. Suprotno tome, što nije iznenađujuće, rezultat lojalnosti onih koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje iznosi –0,34, što ukazuje na činjenicu da pripadnici te kategorije ne podržavaju zvaničnu agendu Crne Gore za građenje nacije. Na drugoj strani, imajući u vidu da su rezultati te grupe na nešto nižoj ljestvici od tačke neutralnosti, to bi takođe moglo da ukazuje na činjenicu da bi ova grupa stanovništva vjerovatno mogla da dovede u pitanje neke aspekte dominantnog projekta građenja nacije, kao u slučaju nacionalnih simbola (Milošević, 2012).

Zaključak

Rezultati popisa sprovedenih nakon raspada Jugoslavije otkrivaju značajnu promjenu u značenju crnogorskog identiteta. Posmatrajući nacionalni identitet kao apstraktnu kategoriju, koja je u isto vrijeme kognitivna i relacijska, ovaj članak objašnjava prilike i ograničenja koji su uticali na promjenu identiteta, naročito se fokusirajući na uspjeh politika nacionalizacije Vlade Crne Gore. Počela sam predlažući teorijski okvir za ispitivanje promjena crnogorskog identiteta, a u nastavku sam, koristeći originalne kvantitativne podatke, istraživala razloge koji stoje iza podrške stanovništva specifičnim politikama koje su doprinijele promjeni pomenutog identiteta.

Promjene crnogorske identitetske sheme bile su izazvane efektima šireg političkog okruženja u post-jugoslovenskom prostoru na lokalnu borbu za političku moć. Dok su vladajuće elite DPS-a podržavale Miloševiću politiku, crnogorska identitetska shema bila je blisko povezana sa srpskom. Nakon raskola DPS-a 1997. godine, koji je pokrenuo unutrašnje borbe za prevlast, vladajuće elite usvojile su niz politika usmjerenih ka distanciranju Crne Gore od institucija SRJ. Iako tim politikama na početku nije bio glavni cilj građenje nacije, one su bile integrisane u političke aspekte crnogorske identitetske sheme. Anketa sprovedena 2011. godine otkriva oštru podjelu između srpske i crnogorske kategorije u smislu stavova prema državi, Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju, spoljnopoličkim saveznicima Crne Gore i političkim pitanjima kao što su izvinjenje Hrvatskoj za ratne zločine. To ukazuje na činjenicu da je spoznaja crnogorskog identiteta promijenjena tako što je promijenjen politički okvir – od bliskosti sa Srbijom do udaljavanja i odvajanja od nje.

Vidjeli smo kako je rekonstrukciju što znači biti Crnogorac/Crnogorka omogućilo postojanje istorijskih narativa, koji su imali odjek u nedavnom političkom diskursu tako što su korišćeni bilo da podupru bilo da ospore tvrdnje dva suprotstavljena politička tabora. Istorijska dvosmislenost po pitanju nacionalnog identiteta u Crnoj Gori dala je dovoljno materijala rivalskim elitama da nađu istorijska opravdanja za tvrdnje koje su se odnosile ili na nezavisnu državnost Crne Gore i odvojeni crnogorski identitet ili na zajednicu sa Srbijom i zamagljene granične linije između srpskog i crnogorskog identiteta. Baš je zbog tih istorijskih dvosmislenosti vladajuća elita, nakon što se okrenula nezavisnosti, pribjegla politikama nacionalizacije. Te politike su korišćene u svrhu razgraničavanja crnogorske kategorije od srpske. Politike o religiji imale su dvostruki cilj. Razdvajajući crnogorske i srpske elemente identiteta kroz prihvatanje CPC-a, crnogorska vladajuća elita je takode pokušavala da privuče stanovništvo koje nije pravoslavno projektu nezavisnosti i na taj način se distancirala od SPC-a. Kao posljedica navedenog, crnogorska identitetska shema je postala manje povezana sa religijom.

Kombinacija političkih i etničkih elemenata u crnogorskoj identitetskoj shemi uzrokovala je promjenu u spoznaji značenja Crnogorac/Crnogorka. To je imalo dvije implikacije. Prvo, taj proces je rastavio sjedinjenu crnogorsko-srpsku tvorevinu *homo duplex* uglavnom kroz politike nacionalizacije koje su služile svrsi razgraničavanja crnogorskih i srpskih aspekata identiteta. Drugo, kako je pokazala anketa sprovedena 2011. godine, polarizacija naroda u crnogorsku i srpsku kategoriju prati podjelu po pitanju identiteta, koja je postala vidljiva na popisima 2003. i 2011. Međutim, svi koji su se 1991. smatrali Crnogorcima/Crnogorkama nijesu izjavili isto 2011. godine, što pokazuje da je pripisivanje identitetskim kategorijama podložno promjenama.

Konceptualno, slučaj Crne Gore nam pomaže da shvatimo kako se pojedinci nacionalno identifikuju pripisujući sebe apstraktnim zajednicama, koje percipiraju kao odraz kolektivnih veza. Način na koji pojedinci doživljavaju pomenute zajednice može se promijeniti ukoliko dođe do promjene okvira za spoznaju nacionalnih identiteta kroz političku aktivnost ili putem širih društvenih događaja. Promjena okvira ne uslovljava promjenu etno-nacionalne pripadnosti pojedinca. Preciznije, ona transformiše sadržaj i značenje identitetskih kategorija, percepciju šta “nacija” označava, i tako dozvoljava pojedincima da se povežu sa njom ili da se od nje odvoje.

LITERATURA

- Albright, Madeleine. 1999. U.S. Support for Democracy in Serbia and Montenegro, napomene na sastanku između predstavnika Sjedinjenih Država – Evropske unije – srpske opozicije u Berlinu, Njemačka. *U.S. Department of State Dispatch* 10. Washington.
- Aleksić, Radomir. 1960. *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika: Sa pravopisnim rečnikom*. Matica. Novi Sad.
- Banac, Ivo. 1984. *The National Question in Yugoslavia*. Cornell University Press. Ithaca.
- Bellamy, Alex J. 2003. *The Formation of Croatian National Identity: A Centuries-Old Dream?* Manchester University Press. Manchester.
- Bieber, Florian. 2003. Montenegrin Politics since the Disintegration of Yugoslavia, u: Bieber, F. (ur.): *Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood*. Nomos. Baden-Baden: 11-42.
- Bieber, Florian i Jenni Winterhagen. 2009. Erst der Staat – dann die Nation: Staats- und Nationsbildung in Montenegro. *Südosteuropa: Zeitschrift zur Politik und Gesellschaft* (57), 1: 2-24.

- Breuilly, John. 1995. *Nationalism and the State*. University of Chicago Press. Chicago.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without Groups*. Harvard University Press. Cambridge, Mass.
- Brubaker, Rogers i Frederick Cooper. 2000. Beyond Identity. *Theory and Society* (29), 1: 1-47.
- Brubaker, Rogers, Mara Loveman i Peter Stamatov. 2004. Ethnicity as Cognition. *Theory and Society* (33), 1: 31-64.
- Cattaruzza, Amaël. 2011. *Territoire et nationalisme au Montenegro*. L'Harmattan. Paris.
- Carmichael, Cathie i Nebojša Čagorović. 2006. Constructing and Rethinking Montenegrin National Identity. *Narodna umjetnost: Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* (1): 59-74.
- Centar za demokratiju i ljudska prava. 2005. *Javno mnjenje u Crnoj Gori (Public Opinion in Montenegro): januar, 2005*. CEDEM. Podgorica.
- Centar za demokratsku tranziciju. 1992. *Referendum, 1. marta 1992*. Na www.cdtmn.org/images/stories/dokumenti/zvanicni-rezultati-referendum-1992.pdf (posljednji pristup stranici 21. juna 2006; nije više dostupna).
- Centar za demokratsku tranziciju. 2006. *Referendum, 21. maja 2006*. Na www.cdtmn.org/izbori/referendum06.php (posljednji pristup stranici 21. juna 2006; nije više dostupna).
- Darmanović, Srdjan. 1992. Montenegro: Destiny of a Satellite State. *East European Reporter* (27): 27-29.
- Douglas, Mary. 1975. *Implicit Meanings: Essays in Anthropology*. Routledge i Kegan Paul. London i Boston.
- Đurić, Dragan. 2004. Montenegro's Prospects for European Integration: On a Twin Track. *South-East Europe Review* (79): 79-105.
- Đurković, Miša. 2007. Montenegro: Headed for New Divisions. *Conflict Studies Research Centre: Balkan Series* (7), 9: 1-15.
- European Stability Initiative. 2001. *Rhetoric and Reform: A Case-Study of Institution Building in Montenegro, 1998-2001*. Na www.esiweb.org/index.php?lang=en&id=156&document_ID=16 (posljednji pristup stranici 5. februara 2014).
- Gagnon, Valère Philip. 2004. *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Cornell University Press. Ithaca.
- Glušica, Rajka. 2010. Crnogorski jezik u čeljustima nacionalizma. *Riječ: Časopis za nauku o jeziku i književnosti* (4): 25-47.
- Gordy, Eric. 1999. *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*. Pennsylvania State University Press. University Park.
- Hobsbawm, Eric. 1997. *On History*. Penguin Books. London.

- Hobsbawm, Eric i Terence Ranger, ur. 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press. Cambridge.
- International Crisis Group. 2000. Current Legal Status of the Federal Republic of Yugoslavia (FRY) and of Serbia and Montenegro. *ICG Balkans Report* 101. Na www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/Serbia%2012.pdf (posljednji pristup stranici 5. februara 2014).
- International Crisis Group. 2005. Montenegro's Independence Drive. *Europe Report* 169. Na www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/montenegro/169-montenegros-independence-drive.aspx (posljednji pristup stranici 1. februara 2014).
- International Crisis Group. 2006. Montenegro's Referendum. *Europe Briefing* 42. Na www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/b042_montenegro_s_referendum.pdf (posljednji pristup stranici 1. februara 2014).
- Ipsos Strategic Marketing. 2011. *Report: Nation Building – Montenegro*. Na http://www.hf.uio.no/ilos/forskning/prosjekter/nation-w-balkan/dokumenter/nb_montenegro.pdf (posljednji pristup stranici 1. februara 2014).
- Janković, Srđan. 2011. Amfilohije bacio anatemu i za božićne praznike. *Radio Slobodna Evropa*. Na www.slobodnaevropa.org/content/sve_amfilohijeve_kletve/2271881.html (posljednji pristup stranici 1. marta 2014).
- Jevtić, Miroljub. 2008. Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija, u: *Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, Godišnjak 2008*. Univerzitet u Beogradu. Beograd (decembar): 171-187.
- Koprivica, Veseljko. 2014. Religija na Balkanu, u znaku dualizma. *AIM Podgorica*. Na postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/texts_display.php?id=72 (posljednji pristup stranici 1. februara 2014).
- Krastev, Ivan i Alina Mungiu-Pippidi. 2004. *Nationalism after Communism*. CEU Press. Budapest.
- Marović, Miodrag Mališa. 2006. *Veljko Milatović*. Matica. Podgorica.
- Mayall, James. 1990. *Nationalism and International Society*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Milošević, Milena. 2012. Fate of Montenegro's State Symbols in Balance. *Balkan Insight*. Na www.balkaninsight.com/en/article/fate-of-montenegro-s-symbols-still-uncertain (posljednji pristup stranici 5. februara 2014).
- Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija. 2014. *Spoljno-politički prioriteti Crne Gore*. Na www.mvpei.gov.me/ministarstvo/spoljno-politicki-prioriteti (posljednji pristup stranici 5. februara 2014).
- Mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije za 'Glas' o 'ratu' crkava u Crnoj Gori: 'Oblačak koji će proći'. 2002. *Glas Javnosti*, 3. februara. Na arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/02/03/srpski/I02020201.shtml (posljednji pristup stranici 5. februara 2014).

- Morrison, Kenneth. 2009. *Montenegro: A Modern History*. IB Tauris. London.
- Morrison, Kenneth. 2009a. The Political Life of Milo Djukanović. *Südosteuropa: Zeitschrift zur Politik und Gesellschaft* (57), 1: 25-54.
- Pantelić, Bratislav. 2011. Memories of a Time Forgotten: The Myth of the Perennial Nation. *Nations and Nationalism* (17), 2: 443-464.
- Pavlović, Srđa. 2003. Who Are the Montenegrins? Statehood, Identity and Civic Society, u: Bieber, F. (ur.): *Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood*. Nomos. Baden-Baden: 83-106.
- Popović, Milorad. 2010. *Podijeljena nacija: Identitet, država, vlast*. CDNK. Cetinje.
- Ramet, Sabrina. 2006. *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*. Indiana University Press. Bloomington.
- Ramet, Sabrina i Vjeran Pavlaković, ur. 2005. *Serbia since 1989: Politics and Society under Milošević and After*. University of Washington Press. Seattle.
- Rastoder, Šerbo. bez godine. *Religija i politika 1991-1999: Pogled iz crnogorske perspektive*. Na postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/texts_display.php?id=98 (posljednji pristup stranici 5. februara 2014).
- Roberts, Elizabeth. 2002. *Serbia-Montenegro – A New Federation?* Select Committee. London.
- Roberts, Elizabeth. 2007. *Realm of the Black Mountain: A History of Montenegro*. Oxford University Press. Oxford.
- Savezni zavod za statistiku. 1992. *Popis stanovništva 1981, 1991*. SZS. Beograd.
- Seton-Watson, Robert William. 1966. *The Rise of Nationality in the Balkans*. Harcourt Brache Jovanovich. New York.
- Smith, Anthony D. 1991. *National Identity*. Penguin. London.
- Ustav Crne Gore. 2007. *Službeni List Crne Gore*, br. 1/07.
- White, George. 2000. Southeastern European Nationalism in Its Temporal and Spatial Context, u: White, G. *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe*. Oxford University Press. Oxford: 45-67.
- Zakon o državnim simbolima i Danu državnosti Crne Gore. 2004. Službeni List Republike Crne Gore, br. 47/04 (435), 12. jula.
- Zavod za statistiku Crne Gore. 2003. *Popis stanovništva 2003*. Na www.monstat.org/eng/page.php?id=184&pageid=184 (posljednji pristup stranici 1. februara 2014).
- Zavod za statistiku Crne Gore. 2011. *Popis stanovništva 2011*. Na www.monstat.org/cg/page.php?id=322&pageid=322 (posljednji pristup stranici 1. februara 2014).
- Zavod za statistiku Crne Gore. 2013. *Popis stanovništva 2013*. Na www.monstat.org/cg/page.php?id=57&pageid=57 (posljednji pristup stranici 1. marta 2014).

Jelena Džankić

RECONSTRUCTING THE MEANING
OF BEING MONTENEGRIN

Summary

Although there has been a significant change in the content of the category of Montenegrin identity, the policies adopted by the Montenegrin government within its nation-building project have been only partly successful. This study examines popular support for the policies that have helped to reconstruct Montenegrin identity in the decades following the disintegration of socialist Yugoslavia. The specific focus is on the symbolic reconstruction of identity parameters in Montenegro after the split of the ruling party in 1997, and the start of political divisions in this tiny Balkan state. By examining original quantitative and qualitative data, the analysis associates the divide related to the question of statehood with perceptions of identity, showing how the content of national identity categorized as Montenegrin changed as a result of people's support for or opposition to Montenegrin independence.

Keywords: Montenegro, Identity, Nation Building, Nationalism, Statehood

Kontakt: **Jelena Džankić**, Europski univerzitetski institut, Villa Paola, VPAD07, I-50133 Firenca, Italija. E-mail: jelena.dzankic@eui.eu